

AVRUPA BİRLİĞİ AYRIMCILIK YASAĞI VE EŞİTLİK DÜZENLEMELERİNDE EKSİKLİK VE SORUNLAR: EŞİTLİK VE AYRIMCILIK KAVRAMLARI ÜZERİNDEN BİR BAKIŞ

Ayşegül ER KARAKAŞ*
Araştırma Makalesi

Öz

Avrupa Birliği, evrensel değerler söylemiyle küresel alanda normatif bir güç olma iddiası taşımaktadır. Makalenin temel amacı bu iddianın Avrupa Birliği'nin ayrımcılık yasağı ve eşitlik düzenlemelerindeki karşılığını sorgulamaktır. Bu doğrultuda makalede, Avrupa Birliği'nin biçimsel ve soyut bir çerçeveden eşitlik anlayışı ile eşitlik-özgürlük temelli bir ayrımcılık anlayışına sahip olduğu savunulmaktadır. Eşitlik ve ayrımcılık kavramlarına yönelik bu anlayış ise ayrımcılık yasağı ve eşitlik kavramlarının aynı anlama sahip iki kavram olarak ele alınmasına neden olmakta ve eşitlik, ayrımcılığın yasaklanması ile ulaşılabilen bir hukuksal düzlemde verili bir ilkeye indirgenmektedir. Bu durum ise Avrupa Birliği ayrımcılık yasağı ve eşitlik düzenlemelerinde hiyerarşik eşitlik, kapsam kısıtlamaları ve çoklu ayrımcılığa ilişkin düzenlemelerin olmaması gibi temel eksiklik ve sorunları beraberinde getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: eşitlik, ayrımcılık, Avrupa Birliği, hiyerarşik eşitlik, çoklu ayrımcılık

Deficiencies and Problems in the European Union Anti-Discrimination and Equality Law: A Perspective on the Concepts of Equality and Discrimination

Abstract

The European Union claims to be a normative power on a global scale with its discourse on universal values. The main purpose of the article is to question the

* Dr., Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, e-posta: aer@ab.gov.tr, ORCID: 0000-0003-0087-0818.
Gönderilme Tarihi: 23 Mayıs 2024, Kabul Tarihi: 24 Haziran 2024

correspondence of this claim with the anti-discrimination and equality law in the European Union. Accordingly, the article argues that the European Union approaches equality from a formal and abstract framework, as well as a discrimination understanding based on equality and freedom. However, this understanding of equality and discrimination leads to the prohibition of discrimination and equality being considered as two concepts with the same meaning, and equality being reduced to a given principle in a legal dimension that can be achieved by anti-discrimination. This situation brings along fundamental deficiencies and problems in the European Union's anti-discrimination and equality law, such as hierarchy of equalities, limitation of scope, lack of arrangements on multiple discrimination.

Keywords: *equality, discrimination, European Union, hierarchy of equalities, multiple discrimination*

Giriş

Avrupa Birliği'nin (AB), 1951 yılında Paris Antlaşması'yla Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, 1957 yılında Roma Antlaşması'yla Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kurulmasıyla birlikte atılan temelleri ekonomik saiklidir. Nitekim Roma Antlaşması, üye devletlerin ekonomik bütünleşmesi için gerekli koşulları hazırlayan hükümler içermektedir. Birliğin zaman içerisinde ekonomik temelli düzenlemelerinin yanı sıra siyasal ve toplumsal nitelikli düzenlemeler yapması AB'nin amaçlarına ilişkin tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmaların önemli bir kısmı AB'nin kuruluşundaki gibi ekonomik bir saik ile hareket etmeye devam edip etmediği üzerine yoğunlaşmaktadır.

Nitekim AB, küresel bir aktör olduğu iddiasıyla temel hak ve özgürlükler, demokrasi, hukukun üstünlüğü gibi evrensel değerleri içselleştiren söylemiyle dünyanın pek çok bölgesiyle ilişki kurarak kendini normatif bir güç olarak da konumlandırmaktadır. Bu durum, AB'nin kuruluşundan bugüne yaptığı düzenlemelerin yalnızca ekonomik bütünleşmeye yönelik mi olduğu, yoksa normatif bir amacının var olup olmadığı sorusunu akıllara getirmektedir. AB'nin yalnızca ekonomik değil, toplumsal ve siyasal hedefleri kapsayan bir söylemi olduğu bilinmekle birlikte, söz konusu hedeflerin temelinde de esasen ekonomik çıkarların bulunduğu tartışılan bir husustur. De Búrca, Topluluk Antlaşmalarının içinde haklar konusunun ağırlıklı olarak piyasa temelli olduğunu vurgularken¹, gelinen noktada AB'nin bu yaklaşımında bir değişiklik olup olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu husus AB

¹ Gráinne de Búrca, "The Language of Rights and European Integration," içinde *Legal Dynamics of European Union*, ed. Gillian More et al. (Oxford, Oxford University Press, 1996), 1.

içerisindeki meşruiyet ve ortak kimlik konusunun² da tartışmalı alanlar olmaya devam etmesine neden olmaktadır.

AB’de ayrımcılık yasağı ve eşitlik düzenlemeleri söz konusu tartışmadan bağımsız düşünülemez niteliktedir. İlk kez Roma Antlaşması’nın 7. maddesinde yer alan vatandaşlık temelinde her türlü ayrımcılığın yasaklanmasını öngören hükmün ve 119. maddesinde yer alan kadın ve erkek arasında eşit işe eşit ücret hükmünün ayrımcılığın önlenmesine ve eşitlik ilkesine işaret ettiği görülmektedir. Buradaki temel amacın ise ekonomik bütünleşmenin selametini sağlama yönünde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte, bugüne gelene dek AB’nin ayrımcılık yasağı ve eşitliğe ilişkin düzenlemelerini ayrımcılık türleri ve kapsam açısından genişlettiği görülmektedir. Özellikle Amsterdam Antlaşması, 2000 yılındaki yeni nesil direktifler (İrk Eşitliği Direktifi ile İstihdam Eşitliği Direktifi) ve Lizbon Antlaşması’yla AB Temel Haklar Şartı’nın AB hukuku içerisine dâhil edilip hukuken tüm üyeler için bağlayıcı hale getirilmesiyle birlikte, ayrımcılık yasağı ve eşitlik konusunda gelişme kaydedildiğini söylemek mümkündür. Ancak, AB ayrımcılık yasağı ve eşitlik düzenlemeleri eksiklikler ve sorunlar barındırmaya devam etmektedir.

Bu çerçevede makalenin amacı AB’nin, evrensel değerler söylemiyle küresel alanda normatif bir güç olma iddiasının ayrımcılık yasağı ve eşitlik düzenlemelerindeki karşılığını sorgulamaktır. Makalenin temel savı, AB’nin ayrımcılık yasağı ve eşitlik kavramlarını aynı iki kavram olarak yorumladığıdır. Bir başka ifadeyle, ayrımcılığın olmaması eşitlik ilkesine ulaşılması için yeterli görülmektedir. Dolayısıyla bu bakış açısından hukuksal düzlemde getirilen ayrımcılık yasağı eşitliği sağlamaktadır. Bu çerçevede makale, ayrımcılık yasağı ve eşitliğin aynı kavramlar olarak yorumlanmasının AB ayrımcılık yasağı ve eşitlik düzenlemelerindeki sorun ve eksikliklerin temel nedeni olduğunu savunmaktadır. Bu çerçevede, AB’nin eşitlik ve ayrımcılık kavramlarından anladığının ayrımcılık yasağı ve eşitlik düzenlemelerinde hiyerarşik eşitlik, kapsam kısıtlamaları ve çoklu ayrımcılığa ilişkin bir düzenlemenin olmaması şeklinde eksiklik ve sorunlara yol açtığı ortaya konulacaktır.

² De Búrca, “The Language,” 7.

I. Avrupa Birliği'nin “Ayrımcılık” ve “Eşitlik” Kavramlarından Anladıkları

A. Avrupa Birliği'nde Eşitlik Kavramının Anlamı

Eşitlik kavramı bir taraftan soyut niteliği, bir taraftan somut olarak karşılığı olduğu düşünülen bir kavram olması sebebiyle belki de sosyal bilimlerdeki pek çok kavramdan daha belirsiz, birçok farklı anlamda kullanılabilen ve literatürde oldukça fazla tartışmanın öznesi olmuş bir kavramdır. Nitekim felsefi, siyasal ve hukuksal anlamda eşitlik kavramının farklı kapsamlara işaret etmesi,³ eşitlikten kastedilenin ne olduğunun açığa çıkarılmasını zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte, AB ayrımcılık yasağı ve eşitlik düzenlemelerindeki eksiklik ve sorunların nedenini araştırırken, Étienne Balibar'ın yerinde sorusuyla geleneksel toplumlardaki hiyerarşiyi kırarak eşitlik ilkesini temel ilke olarak ortaya koyan demokratik ve modern toplumlarda ilkeler ve gerçekler arasındaki mesafenin neden bir çelişki olarak ortaya çıktığı⁴ sorgulaması ön plana çıkmaktadır. Bir başka ifadeyle, neden eşitlik ilkesi bugün uluslararası hukuk çerçevesinde var olduğu halde, gerçekte var olan eşitsizliklere yeterli yanıt verememektedir? Bu sorunun cevabı, eşitliğin biçimsel ve soyut bir çerçeveden ele alınmasında yatmaktadır.

Biçimsel ve soyut bir çerçeve olarak eşitliğin üç temel özelliğinden bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki eşitliğin evrensel bir ilke olarak var olmasıdır. Eşitliğin evrensel bir ilke olması insanların doğuştan sahip olduğu haklarla yakından ilişkilidir. Burada hak dayanağını doğuştan olmasından kazanmaktadır. İnsanın doğuştan getirdiği bu haklar evrensel olma iddiasını taşımaktadır. Eşitlik de bunun ayrılmaz bir parçası, temel evrensel ilkesidir. Bir bakıma haklara sahip olma veya hakları dağıtma eylemleri eşitlik ilkesi gözetilerek gerçekleştirilir. Bununla birlikte modernizm öncesi dönemde eşitliğin ve eşitsizliğin doğuştan getirilen özelliklerden kaynaklandığı ve değiştirilemeyeceği görüşü yaygınken, moderniteyle birlikte eşitliğin veya eşitsizliğin toplumsal ve siyasal koşulların sonucu olduğu ve değiştirilebileceği düşüncesi baskındır.⁵

³ Jarlath Clifford, “Locating Equality: from Historical Philosophical Thought to Modern Legal Norms,” *The Equal Rights Review*, 1 (2008):11.

⁴ Étienne Balibar, “Ontological difference, anthropological difference, and equal liberty,” *European Journal of Philosophy* 28, no 1 (2020): 4.

⁵ Jean-Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, (İstanbul, Say Dağıtım, 1990), 169.

Moderniteyle birlikte evrensel bir ilke olarak görülen eşitlik normatif bir anlam taşımaktadır. Ancak bu normatif anlam, eşitliği aynı zamanda soyut bir noktaya götürür. Öyle ki eşitlik neredeyse bir ideal olarak kalır ve bu ideale dayanak noktası olarak yapılan düzenlemeler eşitlik ilkesini hayata geçirmekten uzaklaşır. Burada eşitlik daha çok biçimsel olarak vardır ve yasal düzenlemelerdeki yerini alır. Bu bir anlamda yasanın maddi olarak değil şekli olarak öne çıkarılmasıdır ki bu da biçimsel mekanizmalarla yasanın mutlaklaştırılmasının yolunu açmaktadır.⁶ Buradaki sorun eşitliğin evrensel bir ilke olması değil, evrensel bir ilke olarak gerçeklikle uyuşmamasıdır. Bir başka ifadeyle eşitlik, orada bir yerde, herkesin kabul ettiği bir norm olarak dururken ve yasal düzenlemelerde yer alırken, eşitlikten aslında ne kastedildiği ve eşitlik ilkesinin uygulamadaki etkililiği bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

İkinci olarak, biçimsel ve soyut çerçeveden eşitlik bir dağıtım meselesidir. Bunun sebebi ise hakları dağıtmanın bir bakıma evrensel koruyucusu olarak eşitlik, dağıtımda eşitliği sağlamak anlamına da gelmektedir. Kaynağı doğuştan gelen haklara sahip olunur, bu haklar verilir ve dağıtılır. Bu ise ulus devletin çatısı altında gerçekleşir. Dolayısıyla, eşitliği sağlayacak dağıtım, dağıtımın öznesi her ne ise, yurttaşlar arasında tesis edilir. Dağıtım, eşitliğin sağlanması için bir bakıma önkoşuldur.

Literatürde neyin dağıtılacağı sorusuna verilen cevaplar ise tartışmalıdır. John Rawls'a göre eşitliğin sağlanması için gerekli olan birincil değerlerdir. Kişilerin kendi planlarını hayata geçirebilmesi için kritik olan birincil değerler haklar, özgürlükler, refah gibi hususlardır. Rawls için adaleti sağlayan temel husus birincil değerlerin toplumsal işbirliği içerisinde dağıtılmasıdır.⁷ Ronald Dworkin ise kaynak eşitliği kavramının, eşitliğin sağlanması için gerekli olduğunu savunmaktadır. Dworkin'e göre insanlara eşit davranmak açısından kilit kavram kaynakların eşitliğidir. Dworkin, herkes aynı miktarda kaynağa sahip olursa veya belirli süre çalışma karşılığında belirli miktar kaynağa sahip olabilirse o zaman eşitliğin sağlanmış olacağını iddia etmektedir.⁸

Gerald Allan Cohen için eşitliğin konusu kaynaktan ziyade refah ile ilgili olmalıdır. Bununla birlikte Cohen için, refah yerine "refah için fırsat eşitliği" ilkesi daha doğru bir yaklaşımdır. "Refah için fırsat eşitliği" yaklaşımı

⁶ Murat Ertan Kardeş, "Carl Schmitt'in Politik Felsefesi Üzerine Bir İnceleme" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012).

⁷ John Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, (Ankara, Phoenix, 2018), 90-95.

⁸ Ronald Dworkin, "What is equality? Part 1: Equality of Welfare," *Philosophy and Public Affairs* 10, no 3 (1981): 238.

sayesinde kendi tercihleriyle refahını kaybeden bir kişi adaleti sağlamak için kaybının telafisi talebinde bulunamayacaktır. Cohen'e göre "refah için fırsat eşitliği" kişinin elinde olmadan, gönülsüz bir şekilde karşı karşıya kaldığı refahındaki eksiklikleri gidermek açısından faydalıdır.⁹

Elizabeth Anderson ise, iki temel eşitlik kavramından bahsetmektedir. Bunlardan biri şansların eşitliği (equality of fortune), diğer ise demokratik eşitlik. Anderson'a göre şansların eşitliği, eşitliğin gerçek amacı olan tüm vatandaşlara eşit saygı ve ilgi gösterilmesi hedefini karşılayamamaktadır. Bunun sebebi ise, şansların eşitliğinin bazılarının diğerlerine göre yetenek veya kişisel özellik olarak daha üstün olduğu varsayımına dayanmasıdır.¹⁰ Anderson'a göre şanslı olan kişilerin kazanımlarının bir kısmı şanssız kişilere aktarılmalıdır. Böylece daha şanssız konumda olan kişilerin dezavantajları telafi edilebilecektir. Ancak daha şanssız kişilerin şanssızlığının telafi edilmesi ancak söz konusu şanssız durum kişilerin kendi ellerinde olmayan sebeplerden kaynaklanıyorsa mümkündür. Anderson, demokratik eşitlikte ise amacın, toplumda yaşayan herkesin özgürlüklerini her daim sağlayacak toplumsal koşulların yaratılması olduğunu ifade etmektedir.¹¹ Şansların eşitliğinden farklı olarak demokratik eşitlik, bir kişinin diğerine göre daha şanssız bir durumda olması halinde eşitlik sağlayabilmek için bu şanssızlığın telafi edilmesi yönünde bir talebi içermemekte, insanların toplumda insan olmalarından kaynaklı olarak eşit varsayımlarından ötürü bir eşitlik talebini öngörmektedir.

Amartya Sen ise eşitliğin sağlanmasında faydanın dağıtım meselesiyle ilgilenmiştir. Sen, faydacı eşitliği, kazananların marjinal faydalarının kaybedenlerin marjinal kayıplarına eşit olması olarak tanımlamaktadır.¹² Burada dağıtımın konusu marjinal faydadır. Kişiler arasında marjinal faydanın eşit olmasının eşitliği sağlayacağı inancı vardır. Sen'e göre faydacı eşitlik marjinal faydayı, toplam faydacı eşitlik ise toplam faydayı yansıtmaktadır. Bununla birlikte Sen'e göre faydacı analizlerin eksikliği kişinin temel kabiliyetlerinin analizine içine dahil edilmemesidir. "Temel kabiliyet eşitliği" adını verdiği bu yaklaşımda kişinin hareket etme kabiliyeti başta olmak üzere

⁹ Gerald Allan Cohen, "On the Currency of Egalitarian Justice," *Ethics* 99, no 4 (1989): 908-912.

¹⁰ Elizabeth S. Anderson, "What is the Point of Equality?," *Ethics* 109, no 2 (1999): 289.

¹¹ Anderson, "What is the Point," 313.

¹² Amartya Sen, "Equality of What?," içinde *McMurrin S Tanner Lectures on Human Values* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 198.

bazı temel hususları yerine getirebiliyor olması gerekmektedir. Bunun yanı sıra, değerlerin kabiliyete dönüşmesi kişiden kişiye değişmekte ve değerler açısından eşit olduğunu düşündüğünüz iki kişi kabiliyetlerde farklılaştığı için eşitsiz duruma düşebilmektedir.

Son olarak, eşitliğin soyut ve biçimsel bir çerçeve olarak ortaya çıktığı liberal yaklaşım içinde özgürlüklerin mi eşitliklerin mi daha ağır bastığı tartışması, özgürlük veya eşitlik kavramlarından hangisine öncelik verilirse verilsin nihai olarak yasal düzlemde var olan eşitliğin pratikteki etkisini görmezden gelen bir etki yaratmaktadır. İnsanlara eşit muamele ederken özgürlüklere mi, dağıtıcı eşitliğe mi öncelik verileceği sorusu liberal geleneğin temel sorularından biri olarak ortaya çıkmaktadır.¹³ Buradaki temel tartışma, eşitliği sağlamaya çalışırken temel özgürlüklerin sınırlandırılması veyahut özgürlükler genişletilirken eşitsizliğin kaçınılmaz olduğu varsayımından kaynaklanmaktadır. Bunun nedeni ise, eşitliği sağlamak üzere yapılacak bir dağıtım ya da yeniden dağıtımın veyahut hakların genişletilmesinin bireylere ortak yararı gözetilen sınırlamalar getireceği, buna karşılık özgürlüklerin genişletilmesi durumunda bireylerin ortak yarardan uzaklaşarak kendi çıkarları doğrultusunda hareket edecekleri öngörüsüdür. Bireysel özgürlüklerin mi yoksa eşitliğin mi önce geleceği tartışmaları, esasen liberal mi yoksa sosyal ağırlıklı mı bir düzenin kurulacağı sorusuna ilişkindir. Bu ise eşitlik ilkesini, evrensel bir ilke olarak yasalarla korunan ve iktidarların uygulamakla yükümlü olduğu bir norm olarak durmasına sebep olmakta, gerçek hayattaki var oluşu ve etkisi sorgulanmamaktadır.

B. Avrupa Birliği'nde Ayrımcılık Kavramının Anlamı

Ayrımcılık kavramının ise AB tarafından eşitlik-özgürlük temelli ele aldığı görülmektedir. Bir başka ifadeyle AB açısından ayrımcılık, bir kişi ya da grubun eşit olamamalarından veya özgürlüklerinin kısıtlanmasından dolayı karşı karşıya kaldıkları bir hak eksikliğine işaret etmektedir. Ayrımcılığın eşitlik ilkesine uyulmaması ile ortaya çıktığı görüşleri ile ayrımcılığı bir özgürlük sorunu olarak gören görüşlerin ortak noktası, ayrımcılığın kişi ya da grubun eşit olmaları gerekirken olmamalarından dolayı sahip olmadıkları hakları ile kısıtlı özgürlüğe sahip olmalarından kaynaklanan kimi haklara sahip olamamaları çerçevesinde değerlendirmeleri, bir başka ifadeyle bir hak eksikliğinin her ikisinde de söz konusu olmasıdır.

¹³ Stefan Gosepath, "The Place of Equality in Habermas' and Dworkin's Theories of Justice," *European Journal of Philosophy* 3, no 1 (2008): 22.

Bu ise AB'nin ayrımcılık kavramına değer temelli yaklaşımdan uzaklaştığı ve ayrımcılık temellerini bireyler üzerinden değil, homojen olduğu varsayılan gruplar üzerinden ele aldığı anlamına gelmektedir. Nitekim AB'nin bu yaklaşımında kimlik ve tanınma gibi konuları hesaba katılmamakta, ayrımcılık hukuksal düzlemde kalmakta, ayrımcılığın toplumsal kökenini tartışılmamaktadır.

Oysa ayrımcılığın kimlik üzerinden ele alınmaya başladığı 1960 ve 1970'lerin belki de ayrımcılığın toplumsal bir mesele, ayrımcılık karşıtlığının ise toplumsal bir değer olarak ön plana çıkmasına katkı sağladığını söylemek mümkündür. Nitekim özellikle Henri Tajfel ve John Turner tarafından geliştirilen sosyal kimlik kuramı bu dönem ayrımcılığın nasıl oluştuğuna ilişkin önemli emareler sunmaktadır. Tajfel ve Turner'e göre, kişinin grup içerisinde sahip olduğu kimlikle hareket ettiği ve öz-değerini bu sayede geliştirmeye çalıştığına yönelik iddia, toplumda var olan "biz" ve "öteki" anlayışının temelinde yatan gerçekliği sorgulaması açısından önemli olmuştur.¹⁴ Nitekim bireyleri kendilerinin üyesi oldukları sosyal grupla tanımlamalarıyla oluşan sosyal kimliğin önemli unsurlarından biri olan sınıflandırma meselesi bugün ayrımcılığın temel sebeplerinden biri olarak görülebilir.

Sosyal kimlik kuramının ortaya koyduğu bu yaklaşım esasen Thomas Geisen'in ayrımcılığın, ayrımcılık inşa etme süreçlerinde ortaya çıktığı söylemiyle¹⁵ uyum içindedir. Nitekim ayrımcılığın, ayrımların belirlendiği bir süreç olarak görülmesi, kendini sosyal kimliğiyle tanımlayan bireyin ait olduğu grubu diğer gruplardan ayırmasıyla başlayan ve diğer gruplara yönelik oluşan kalıpyargılarının sonucunda ortaya çıkan farklı görme ya da farklı hissetme durumuna işaret etmektedir. Geisen'e göre, ayrımlara aynı zamanda değer ve norm yüklenmektedir.¹⁶

Sosyal kimlik ve ayrımcılık ilişkisine yönelik bir diğer husus ise tanınma sorunsalında karşımıza çıkmaktadır. Honneth, kendini ifade edebilmenin ancak tanınma ile mümkün olabileceğini vurgulamaktadır.¹⁷ Tanınmayı üç

¹⁴ Henri Tajfel ve John Turner, "The social identity theory of intergroup behavior," içinde *Psychology of Intergroup Relations*, ed. William G. Austin et al. (Chicago: Nelson-Hall, 1986).

¹⁵ Thomas Geisen, "Kimlik ve Tanınma Söylemi: Ayrımcılık Söyleminde Yeni Terminolojiler," *Felsefelogos* 29, no 1 (2006): 40.

¹⁶ Geisen, "Kimlik ve Tanınma," 43.

¹⁷ Bart van Leeuwen, "A Formal Recognition of Social Attachments: Expanding Axel Honneth's Theory of Recognition", *Inquiry* 50, no. 2 (2007): 182.

ayrı kategoride ele alan Honneth aşk, saygı ve itibar çerçevesinde tanınmadan bahsetmektedir. Bu üç tanınma biçimi kişinin kendini ifade etmesiyle kendine güven, kendine saygı ve haysiyet kavramlarıyla eşleşir. Van Leeuwen bu üç kategoriye bir de farklılığa saygıyı eklemektedir. Ona göre farklılıklar sayesinde toplumsal bağlılıklarımız insan varlığının önemli bir unsuru haline gelmektedir.¹⁸ Bu durumda kişinin hayat planlarını gerçekleştirmesi için tanınmaya duyduğu ihtiyaç beraberinde farklılıkların tanınması gereksinimini de getirmektedir.

Bununla birlikte ayrımcılık, eşitlik-özgürlük temelli olarak ele alındığında, ayrımcılık temellerinin toplumsal olarak nasıl ortaya çıktığı, kişilerin kendilerini nasıl bir grubun parçası olarak gördükleri, kişilerin toplumun bir parçası olarak tanınıp tanınmadıkları, dolayısıyla ayrımcılığın nedeni AB hukukunda eksik kalmaktadır. Oysaki ayrımcılığın toplumsal sınıflarla, toplumsal gruplarla, kimlik ve tanınma ile ilişkisi AB hukuku kapsamında hangi ayrımcılık temellerinin kim için dışarıda kaldığı sorusuna yanıt oluşturabilecek bir potansiyeli taşımaktadır. Bu yanıt ise, ayrımcılık yasağı düzenlemelerinin eksikliklerinin giderilmesi açısından katkı sunmaya muktedirdir.

II. Avrupa Birliği Ayrımcılık Yasağı ve Eşitlik Düzenlemelerinde Eksiklik ve Sorunların Tespiti

AB hukukunda eşitlik, biçimsel ve soyut bir çerçeveden evrensel bir ilkedir. Ayrıca, Rawls'un yaklaşımından¹⁹ birincil değerlerin Birlik içerisinde nasıl dağıtılacağına ilişkin bir meseledir. Hukuksal olarak güvence altına alınan dağıtım unsurları ise eşitliğe katkı sunarken, özgürlüklerin kısıtlanmaması için çaba gösterir veyahut söylemsel olarak çaba gösterdiğini iddia eder. Ayrıca AB, ayrımcılık yasağı düzenlemelerinde ayrımcılığın toplumsal kökenine ilişkin bir sorgulama içerisinde değildir. Ayrımcılığın telafisini merkeze koyan eşitlik-özgürlük temelli bir ayrımcılık içerisinde hareket etmektedir.

AB hukukunda eşitliğe ve ayrımcılığa yönelik bu yaklaşım iki temel sonucu beraberinde getirmiştir. Birincisi eşitlik, ayrımcılığın yasaklanmasıyla ulaşılabilen, yasal düzlemde yer alan ve hatta yasal düzlemin merkezindeki ilkelere biri olduğu varsayımıyla varlığını sürdürmektedir. Bunun yanı sıra, AB hukuku düzenlemeleri incelendiğinde eşitlik ve ayrımcılık yasağı

¹⁸ Van Leeuwen, "A Formal Recognition," 185.

¹⁹ Rawls, Bir Adalet Teorisi.

kavramının eş iki kavram olarak yorumlandığı sonucuna ulaşılabilir. Bu, bir anlamda eşit olanlara eşit; eşit olmayanlara ise eşitsiz bir şekilde muamele edilmesinin eşitliğin temeli olduğunu²⁰ savunan şekli eşitliğin AB hukukunun hâkim yaklaşımı olduğunu göstermektedir. İkinci sonuç ise, biçimsel ve soyut bir çerçeveden eşitlik ile eşitlik-özgürlük temelli ayrımcılık, AB eşitlik ve ayrımcılık yasağı hukukunu kamusal alandan yoksun, yukarıdan konan yasalarla, pratikten uzaklaşarak oluşturulmasına neden olmaktadır. Varılan bu sonuçlar, AB hukukunda üç temel eksikliği ve sorunu da beraberinde getirmektedir: hiyerarşik eşitlik, kapsam kısıtlamaları ve çoklu ayrımcılık.

A. Hiyerarşik Eşitlik

Tarihsel olarak bakıldığında AB'nin eşitlik ve ayrımcılık yasağı düzenlemelerinin amacındaki farklılıkla birlikte ayrımcılığın yasaklandığı alanların önem sırası da farklılaşmaktadır. Başlangıçta AB, tek pazarın düzgün işleyişini sağlamak üzere uyrukluğa ve cinsiyete dayalı ayrımcılığa daha fazla önem verirken, 1990'ların sonuna doğru, aşırı sağ hareketlerin yükselişe geçmesiyle birlikte ırka veya etnik kökene dayalı ayrımcılığın da ön plana çıktığı görülmektedir. Amaçtaki farklılıkla birlikte ortaya çıkan önem sıralaması hiyerarşik bir anlayışa neden olmaktadır.

AB'de ayrımcılık türleri arasındaki hiyerarşinin yansımaları olarak ayrımcılığa sebep olan farklı alanların farklı şekilde düzenlendiği görülmektedir. Bazı ayrımcılık temelleri kurucu ve tadil antlaşmalarda yer almaktadır. Bazı ayrımcılık çeşitleri kendine özgü direktiflerle düzenlenirken, bazılarının gruplaştırılarak ele alınması, ayrımcılık temellerindeki koruma düzeylerinin ve istisnaların ayrımcılık türüne göre farklılaşması ve Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın (ABAD) ayrımcılık türlerine göre farklılaşan inceleme düzeyi, ayrımcılıklar arası önem sıralamasının varlığına işaret etmektedir. Bir başka ifadeyle, farklı alanlarda yasaklanan ayrımcılık çeşitleri, AB mevzuatında farklı muamele görmektedir. Bu durum ise ayrımcılıklar arasında hiyerarşik bir tutumun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bunun anlamı dezavantajlı durumdaki kişilere yönelik ayrımcılığın engellenmesinin, kişinin hangi ayrımcılık temelinde farklı muamele gördüğüne göre farklılık göstermesidir.

Bu doğrultuda AB hukuku kapsamında hiyerarşik eşitlik bazı ayrımcılık temellerinin daha az, bazılarının daha fazla muamele görmesinin bir sonucu

²⁰ Louis Pojman, "Theories of Equality: A Critical Analysis," *Behavior and Philosophy* 23, no. 2 (1995): 2.

olarak, temeller arasında eşitsizlik yaratan bir husus olarak görülebilecektir. Nitekim cinsiyet ve uyrukluğa dayalı ayrımcılık yasağı AB'nin kurucu antlaşmalarında yer bulmuştur. Roma Antlaşması'nda temel olarak uyrukluğa dayalı ayrımcılık yasağı ile eşit işe eşit ücret ilkesinin yer aldığı ve bu yasakların istihdama katılım çerçevesinde olduğu görülmektedir. Roma Antlaşması'nın 48. maddesinin 2. fıkrası işçiler arasında istihdam, ücret ve diğer çalışma koşulları çerçevesinde uyrukluğa dayalı ayrımcılığın yasaklandığını ifade etmektedir. Benzer şekilde 67. madde de sermayenin serbest dolaşımı konusunda üye devletlerin uyrukluğa dayalı olarak ayrımcı davranamayacaklarını belirtmektedir. Roma Antlaşması'nın 7. maddesi ise uyrukluğa dayalı her türlü ayrımcılığı yasaklamaktadır. Antlaşma'nın 119. maddesinde ise aynı iş için kadın ve erkeğe aynı ücretin ödenmesi hükmü getirilmiştir.²¹ Bu hüküm ayrımcılık yasağı ve eşitlik açısından AB hukukunda yer alan ilk önemli düzenleme olarak görülebilir. Roma Antlaşması'nda yer alan bu maddeler ekonomik olarak pazarın bütünleşmesi kapsamında getirilen eşit işe eşit ücret, sosyal adalet sağlama gibi bir amacı taşımamakta, üye ülkeler arasında rekabet açısından ortaya çıkabilecek dezavantajlı durumları bertaraf etmeye çalışmaktadır.²²

Maastricht Antlaşması'nda da ayrımcılık yasağının kapsamının yine eşit işe eşit ücret ilkesi ve uyrukluğun konularıyla sınırlı kaldığı görülmektedir. Roma Antlaşması'nın kadın ve erkeğe eşit ücret prensibini getiren 119. maddesi, Maastricht Antlaşması'nın 6. maddesinde de kendine yer bulmuştur.²³ Bununla birlikte, temel hak ve özgürlükler açısından Maastricht Antlaşması'na bakıldığında Antlaşma'nın F. maddesinin 2. fıkrasında,²⁴ Birliğin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'yle garanti altına alınan temel haklara ve üye devletlerin ortak anayasal geleneklerinden kaynaklanan haklara Topluluk Hukuku'nun genel ilkeleri olarak saygı göstereceği vurgulanmıştır. Ayrıca Maastricht Antlaşması'nın adalet ve içişleri konularını

²¹ "Roma Antlaşması," Avrupa Birliği Başkanlığı, Erişim Tarihi: Haziran 4, 2023, https://ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_3_antlasmalar/1_3_1_kurucu_antlasmalar/1957_treaty_establishing_eec.pdf.

²² Ingeborg Heide, "Supranational action against sex discrimination: Equal pay and equal treatment in the European Union," *International Labour Review* 138, no 4 (1999): 384.

²³ "Maastricht Antlaşması," Eur-Lex, Erişim Tarihi: Haziran 4, 2023, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11992M/TXT&from=EN>.

²⁴ "Maastricht Antlaşması," Eur-Lex, Erişim Tarihi: Haziran 4, 2023, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11992M/TXT&from=EN>.

kapsayan üçüncü sütununa temel haklar ve ayrımcılık konusu dâhil edilmiştir. Dolayısıyla bu alanın hükümetlerarası bir niteliği vardır. Bu çerçevede, bugün de hala geçerliliğini koruyan şekilde eşitlik ve ayrımcılık yasağına ilişkin üye ülkeler tarafından alınacak kararlarda oybirliği kuralı geçerlidir. Diğer taraftan, üçüncü sütunla birlikte tesis edilen özgürlük, güvenlik ve adalet alanı, özellikle uyrukluğa dayalı ayrımcılık yasağı ile üçüncü ülke vatandaşlarına yönelik ayrımcılık yasağı konularında önemlidir.

Amsterdam Antlaşması'yla ise, cinsiyete dayalı ayrımcılık dışında yeni temellere dayalı ayrımcılık yasağı getirmesi hiyerarşik eşitlik anlayışının kırılması yönünde önemli bir adım olmuştur. Amsterdam Antlaşması'na kadar cinsiyete dayalı ayrımcılık yasağı dışında bir düzenleme içeren AB kurucu ya da tadil antlaşması bulunmamaktadır. Nitekim AB ayrımcılık yasağı hukukunun çıkışının arka planında yatan ekonomik saikler sebebiyle eşitlik ve ayrımcılık yasağı düzenlemeleri temel olarak cinsiyet eşitliği odaklı olmuştur. Amsterdam Antlaşması AB'ye, Roma Antlaşması'nda yer alan cinsiyet ve uyrukluğa dayalı ayrımcılık dışında başka alanlardaki ayrımcılık konusunda da düzenleme yapma yetkisi tanımıştır. Bu çerçevede 1999 yılında yürürlüğe giren Amsterdam Antlaşması'nın 13. maddesi ile ilk defa Konsey'in Komisyon'un önerisi üzerine ve Avrupa Parlamentosu'na danışarak, cinsiyet, ırk veya etnik köken, din veya inanç, engellilik, yaş veya cinsel eğilime dayalı ayrımcılıkla mücadele için oybirliğiyle hareket edebileceği hükme bağlanmıştır (Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma 19. madde).²⁵ Böylece ilk defa tek pazarın bütünlüğünü sağlamanın ötesinde bir ayrımcılık yasağının Antlaşma içerisinde yer aldığını söylemek mümkündür.

2001 yılında imzalanan ve 2003 yılında yürürlüğe giren Nice Antlaşması'nın eşitlik ve ayrımcılık yasağı açısından en önemli katkısı, Amsterdam Antlaşması'nın 13. maddesinde yer alan ilkelerin ciddi şekilde ihlal edilme riskine karşı ilk defa önleyici bir hüküm getirmiş olmasıdır. Bir başka ifadeyle Nice Antlaşması, ayrımcılık yasağının ihlali durumu karşısında yol göstermektedir. Nice Antlaşması'nın değişiklik getiren 1. maddesinde, üye devletlerin üçte birinin çoğunluğu ya da Avrupa Parlamentosu veya Komisyon ya da Konsey'in önerisiyle Avrupa Parlamentosu'nun rızasını alarak üye devletlerin beşte dört çoğunluğuyla ayrımcılık yasağı getiren Amsterdam Antlaşması'nın 13. maddesinde yer alan ilkelerin ciddi şekilde

²⁵ "Amsterdam Antlaşması," Eur-Lex, Erişim Tarihi: Aralık 12, 2023, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11997E/TXT&from=EN>.

ihlal edilme riski olduğuna karar vererek ilgili devlete tavsiyelerde bulunabileceği hükme bağlanmıştır.²⁶

Avrupa Birliği Antlaşması (ABA), Maastricht Antlaşması'nın konsolide edilmiş hali olması sebebiyle benzer hususları barındırmaktadır. ABA'nın 3. maddesinin 3. fıkrası AB'nin ayrımcılıkla mücadele edeceğini ve kadın-erkek eşitliğinin destekleyeceğini hükme bağlamıştır.²⁷ Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma'nın (ABİHA) 18. maddesi uyrukluğa dayalı ayrımcılık yasağını getirirken, 19. madde ise ilk defa Nice Antlaşması'nda ortaya konmuş olan ihlal durumunu hükme bağlamaktadır. 19. madde bir anlamda Amsterdam Antlaşması'ndaki 13. maddenin tadil edilmiş versiyonudur. Yukarıda da ifade edildiği üzere, 19. maddeye göre cinsiyet, ırk ve etnik köken, dini inanç veya kanaat, engellilik, yaş veya cinsel yönelime dayalı yapılan bir ayrımcılığa karşı Konsey, Avrupa Parlamentosu'nun da rızasını aldıktan sonra özel yasama usulüyle hareket ederek oybirliğiyle gerekli tedbirleri alabilir.²⁸

Hiyerarşik eşitliğin bir diğer göstergesi olarak, cinsiyet ve uyrukluğa dayalı ayrımcılık yasağını farklı alanları kapsayacak şekilde düzenleyen birden fazla ikincil düzenleme olduğu görülmektedir. İlk olarak, "Kadın ve Erkeğe Eşit Ücret İlkesinin Uygulanmasına İlişkin Üye Devletlerin Kanunların Uyumlaştırılmasına Dair 10 Şubat 1975 tarihli ve 75/117/AET sayılı Konsey Direktifi" yayımlanmıştır. Söz konusu Direktifi, "İstihdama Erişim, Mesleki Eğitim ve Terfi ve Çalışma Koşullarında Kadın ve Erkeğe Eşit Muamele İlkesinin Uygulanmasına Dair 9 Şubat 1976 tarihli ve 76/207/AET sayılı Konsey Direktifi", "Sosyal Güvenlik Konularında Kadın ve Erkeğe Eşit Muamele İlkesinin Aşamalı Olarak Uygulanmasına Dair 19 Aralık 1978 tarihli ve 79/7/AET sayılı Konsey Direktifi", "Mesleki Sosyal Güvenlik Sistemlerinde Kadın ve Erkeğe Eşit Muamele İlkesinin Yürürlüğe Konulmasına Dair 86/378/AET sayılı Konsey Direktifi", "Mal ve Hizmetlere Erişim ve Mal ve Hizmet Tedariğinde Kadın ve Erkeğe Eşit Muamele İlkesinin Uygulanmasına İlişkin 13 Aralık 2004 Tarih ve 2004/113/AT Sayılı

²⁶ "Nice Antlaşması," Eur-Lex, Erişim Tarihi: Haziran 4, 2023, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12001C>.

²⁷ "Avrupa Birliği Antlaşması," Eur-Lex, Erişim Tarihi: Haziran 4, 2023, https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF.

²⁸ "Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma," Eur-Lex, Erişim Tarihi: Haziran 4, 2023, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016A/TXT&from=EN>.

Konsey Direktifi”, “İstihdam ve Meslek Konularında Kadın ve Erkeğe Eşit Muamele İlkesine Dair 5 Temmuz 2006 tarihli ve 2006/54/AT sayılı Avrupa Parlamentosu ve Konsey Direktifi” ve “2023/970 sayılı Ücret Şeffaflığı ve Yürütme Mekanizmaları aracılığıyla Erkek ve Kadın Arasındaki Eşit İşe veya Eşit Değerdeki İşe Eşit Ücret İlkesinin Uygulanmasının Güçlendirilmesi Direktifi” takip etmiştir. Bu direktiflerde temel olarak kadın ve erkek arasında istihdam alanında, mesleki sosyal güvenlik ve mal ve hizmete erişim alanlarında eşit muamelenin sağlanması hedeflenmiştir. Bu anlamda Roma Antlaşması’nın 119. maddesini tamamlayıcı ve genişletici nitelikte ikincil düzenlemeler olduğunu söylemek mümkündür.

Bunların yanı sıra ırk veya etnik kökene dayalı ayrımcılık yasağının da ayrı bir direktifle düzenlendiği görülmektedir. Nitekim 2000 yılında çıkarılan “İrk ve Etnik Kökene Bakılmaksızın Kişilere Eşit Muamele Edilmesi İlkesinin Uygulanmaya Konmasına İlişkin 29 Temmuz 2000 Tarih ve 2000/43/AT Sayılı Konsey Direktifi”nin (İrk Eşitliği Direktifi) 2. maddesinin 1. fıkrasında eşit muamele ilkesinin, ırk ve etnik kökene dayalı dolaylı ya da dolaysız ayrımcılık olmaması anlamına geldiği ifade edilmektedir. Buna göre doğrudan ayrımcılık, “bir kişiye, ırk veya etnik kökene dayalı olarak, karşılaştırılabilir bir durumda, diğer bir kişiye göre daha az tercih edilir şekilde muamele edilmesi, edilmiş olması veya edilebilir olması halinde” ortaya çıkmaktadır. Dolaysız ayrımcılık ise, “görünüşte tarafsız bir hüküm, ölçüt veya uygulama ırk veya etnik kökene dayalı olarak bir grup kişiyi avantajsız konumda bırakmalı ve bu hüküm, ölçüt veya uygulamayı meşru gösterecek bir amaç olmalı ve amacı gerçekleştirmek üzere uygulanacak araçlar zorunlu olmalıdır” şeklinde tanımlanmıştır.²⁹

Bununla birlikte AB hukukunda yaş, engellilik, din, cinsel yönelime dayalı ayrımcılık yasağı ise toplu olarak tek bir direktif ile düzenlenmiştir. İrk Eşitliği Direktifi’ne benzer şekilde 2000 yılında yayımlanan “İstihdam ve Meslekte Eşit Muameleye Dair Genel Bir Çerçeve Oluşturan 27 Kasım 2001 Tarih ve 2000/78/AT Sayılı Konsey Direktifi”nin (İstihdam Eşitliği Direktifi) 1. maddesinde direktifin amacının istihdam ve mesleki alanlarda, din veya inanç, engellilik, yaş veya cinsel eğilime dayalı olarak ayrımcılıkla mücadele olduğu ifade edilmiştir. İrk Eşitliği Direktifi’ne paralel olarak bu direktifte de ayrımcılık kavramı açıklanmış ve diğer direktifle paralel tanımlar yapılmıştır.

²⁹ “İrk veya Etnik Kökenine Bakılmaksızın Kişilere Eşit Muamele Edilmesi İlkesinin Uygulanmasına Dair 29 Haziran 2000 Tarihli ve 2000/43/AT Sayılı Konsey Direktifi,” Eur-Lex, Erişim Tarihi: Şubat 7, 2023, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0043:en:HTML>.

Buna göre doğrudan ayrımcılık, bir kişiye diğerine göre daha az tercih edilir şekilde muamele edilmesi, edilmiş olması veya edilebilir olması şeklinde tanımlanmıştır.³⁰

Bunların yanı sıra, AB hukukunda dil, siyasi görüş, mülkiyet, doğum gibi ayrımcılık temelleri herhangi bir direktifle düzenlenmemiş, yalnızca AB Temel Haklar Şartı'nın 21. maddesinde sayılan ayrımcılık temelleri arasında yer almıştır. Nitekim şartın 21. maddesinin 1. fıkrası “cinsiyet, ırk, renk, etnik veya sosyal köken, kalıtımsal özellikler, dil, din veya inanç, siyasi veya başka herhangi bir görüş, bir ulusal azınlığın üyesi olma, mülkiyet, doğum, maluliyet, yaş veya cinsel eğilim gibi herhangi bir nedenle ayrımcılık yapılması yasaktır” hükmünü getirmektedir.³¹

Ayrımcılık temellerinin koruma düzeylerinde de farklılaştığı görülmektedir. İstihdam Eşitliği Direktifi incelendiğinde yaş, engellilik, din, cinsel yönelime dayalı ayrımcılık yasağının koruma düzeyi diğerlerine göre daha sınırlı kalmaktadır. Bu çerçevede en önemli husus söz konusu ayrımcılık yasağını düzenleyen direktifte ırk veya etnik kökene dayalı ayrımcılık yasağı ile cinsiyete dayalı ayrımcılık yasağını düzenleyen direktiflerden farklı olarak bir eşitlik kurumu tesis edilmesi öngörülmemiş olmasıdır. Oysaki AB, 2024 yılında çıkarılan iki yeni direktif (“*Sosyal güvenlik konuları ile mal ve hizmetlere erişim ve mal ve hizmet sunumunda eşit muamele hususunda eşitlik birimlerinin standartlarına ilişkin Direktif*” ve “*İstihdam ve mesleki konularda kadınlar ve erkekler arasında eşit muamele ve eşit fırsatlar hususunda eşitlik birimleri standartlarına ilişkin Direktif*” 7 Mayıs 2024 tarihinde AB Konseyi tarafından onaylanmıştır) ile eşitlik kurumlarını güçlendirmeye yönelik adımlar atmıştır. Bu kapsamda eşitlik birimlerinin geniş yetkilerle donatılması, bağımsızlıkların yasal güvenceye sahip olması, insani, teknik ve mali açılardan yeterli kaynaklara sahip olması gibi hükümler getirilmiştir. Ancak eşitlik kurumlarının, yaş, engellilik, din, cinsel yönelime dayalı ayrımcılık durumlarını koruyucu bir çerçeve içerisinde yer almaması, bu ayrımcılık temellerinin önem sıralamasında daha aşağıda yer aldığının göstergesidir.

³⁰ “İstihdam ve Meslekte Eşit Muameleye Dair Genel Çerçeve Oluşturan 27 Kasım 2000 tarihli ve 2000/78/AT sayılı Konsey Direktifi,” Eur-Lex, Erişim Tarihi: Şubat 7, 2023, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0078:EN:HTML>.

³¹ “AB Temel Haklar Şartı”, İnsan Hakları Derneği, Erişim Tarihi: Haziran 5, 2023, <https://www.ihd.org.tr/avrupa-birligi-temel-haklar-bildirgesi/>.

Hiyerarşik eşitliğin ortaya çıktığı bir diğer husus ise, ayrımcılık yasağına getirilen istisnaların ayrımcılık temellerine göre farklılaşmasında görülmektedir. Özellikle İstihdam Eşitliği Direktifi'nde yer alan istisnaların diğer ayrımcılık yasağı direktifleriyle kıyaslandığında daha geniş olduğu görülmektedir. Nitekim cinsiyete dayalı ayrımcılık yasağı ve ırk veya etnik kökene dayalı ayrımcılık yasağına ilişkin düzenlemelerde yer almayan bir istisna özellikle dikkat çekmektedir. İstihdam Eşitliği Direktifi'nin 2. maddenin 5. fıkrasında direktifte yer alan hükümlerin “ulusal hukukun koyduğu ve demokratik bir toplumda, kamu güvenliği, kamu düzeninin muhafaza edilmesi ve ceza gerektiren suçların önlenmesi, sağlığın ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli olan tedbirlere hanel getirmeyeceği” ifade edilmektedir.³² Bu istisnada yer alan kamu güvenliğinin kapsamına neyin dâhil olup olmayacağı ise sorundur. Nitekim ortaya çıkan herhangi bir durum kamu güvenliği kapsamında sayılarak, söz konusu direktifin uygulanmasının önüne geçilebilecektir. Bir başka ifadeyle, İstihdam Eşitliği Direktifi ile daha sınırlı bir alan için toplu olarak düzenlenen din veya inanç, engellilik, yaş veya cinsel yönelime ilişkin ayrımcılık yasağı getiren bu direktifin kamu güvenliği sebebiyle uygulanmayabileceği görülmektedir. Hiyerarşik eşitlik tartışmaları açısından bu husus önemlidir. Nitekim bu haliyle söz konusu ayrımcılık temelleri, cinsiyet, uyrukluk ve ırka dayalı ayrımcılık yasağının gerisinde kalmış görünmektedir.

Bununla birlikte, ABAD kararlarındaki hiyerarşik eşitlik bulgusunu net bir şekilde ortaya koymak biricik olaylara ilişkin bir inceleme sebebiyle zordur. Nitekim ABAD, dava konusu olay özelinde değerlendirme yapmaktadır. Bununla birlikte, ABAD davalarının çoğunluğunun istihdam alanında ve cinsiyet temelli ayrımcılığa ilişkin olduğu, ABAD'ın özellikle eşit işe eşit ücret konusunu daha geniş yorumlamaya yatkın olduğunu söylemek mümkündür. Bunların yanı sıra ABAD'ın cinsel yönelim ve dine dayalı ayrımcılığa ilişkin kimi davalarda kararı ulusal mahkemeye bırakma eğiliminde olduğu görülmektedir (Ör: *Tadao Maruko v. Versorgungsanstalt der deutschen Bühnen*).³³

³² “İstihdam ve Meslekte Eşit Muameleye Dair Genel Çerçeve Oluşturan 27 Kasım 2000 tarihli ve 2000/78/AT sayılı Konsey Direktifi,” Eur-Lex, Erişim Tarihi: Şubat 7, 2023, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0078:EN:HTML>.

³³ “Case 267/06 (Grand Chamber) Tadao Maruko v Versorgungsanstalt der deutschen Bühnen [2008] ECR I-01757”, Erişim Tarihi: Nisan 13, 2023, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62006CJ0267>.

Literatürde hiyerarşik eşitliğe ilişkin var olan sınırlı tartışmanın gösterdiği, AB ayrımcılık yasağı ve eşitlik düzenlemelerinde ayrımcılık temellerine ilişkin bir hiyerarşinin olduğu ancak bu durumun sonuçlarına ilişkin net bir yargıya varılmadığıdır. Öyleyse biçimsel ve soyut bir çerçeve olarak eşitlik ve eşitlik-özgürlük temelli bir ayrımcılık anlayışının varsayımları doğrultusunda toplumsal gerçekliklerden uzak bir şekilde yapılan hukuksal düzenlemelerin ayrımcılık temelleri arasında yarattığı hiyerarşi ancak tespit edilebilir. Bununla birlikte sonuçlarını tahmin etmesi zordur, ki sonuçları ayrımcılık yasağı ve eşitlik düzenlemelerinin uygulanmasının incelenmesini gerekli kılmaktadır.

B. Kapsam Kısıtlamaları

AB'nin eşitlik ve ayrımcılık kavramlarına yönelik yaklaşımının yol açtığı bir diğer eksiklik ve sorun AB ikincil düzenlemelerindeki kapsam kısıtlamalarıdır. AB ayrımcılık yasağı ve eşitlik kapsamındaki ikincil düzenlemelerinin lafzı incelendiğinde, ulaşılmaya hedeflenenin “eşitlik ilkesi” yerine “eşit muamele ilkesi” olduğu görülmektedir. Nitekim ayrımcılık yasağı direktiflerinin amaç kısmında “eşit muamele ilkesinin uygulanmasının sağlanması” ifadesinin yer aldığı görülmektedir.

Ayrımcılık yasağı literatüründe eşit muamele ilkesi şekli/biçimsel eşitlik kavramıyla ilişkilendirilmektedir³⁴. Bunun anlamı benzer kişilere benzer muamele, farklı kişilere ise farklı muamelenin öngörülmesidir. Dolayısıyla, eşit muamele ilkesinin ifade olarak kullanılması esasen söz konusu düzenlemelerin şekli eşitlik anlayışıyla yapıldığını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, bu yaklaşımda eşit muamele ilkesinin, eşitlik ve ayrımcılık yasağı kavramlarıyla eşdeğer görüldüğünü söylemek mümkündür.

Davada Bay Maruko hayatını kaybeden aynı cinsiyetteki kayıtlı partnerinin emekli maaşını alamadığı için cinsel yönelime dayalı ayrımcılık iddiasıyla ulusal mahkemeye başvurmuştur. Dava, ABAD'ın önüne gelmiş ve ABAD, İstihdam Eşitliği Direktifi'nin istihdam ve mesleki konularda ayrımcılığın her türüyle mücadele edileceğine ilişkin amacı doğrultusunda Bay Maruko'nun kendisi ile karşılaştırılabilir durumda biriyle kıyaslandığında daha az avantajlı muamele görmesi durumunun ortaya çıkabileceğini ifade etmiş ve Bay Maruko'nun karşılaştırılabileceği kişiye ilişkin kriteri ulusal mahkemenin takdirine bırakmıştır. Bir anlamda ulusal mahkemenin farklı cinsiyette aynı durumu yaşayan bir kişiyi Bay Maruko ile karşılaştırılabilir görüp görmemesinin ulusal hukuk çerçevesinde değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

³⁴ Clifford, “Locating Equality,” 16.

Bu anlayışla AB eşitlik ve ayrımcılık yasağı hukukunda yer alan eşit muamele ilkesi şekli eşitlik kavramıyla paralel bir noktaya gelmektedir. Nitekim şekli eşitliğin temelinde de muamelede eşitlik yatmaktadır. Eşit olanlara eşit, eşit olmayanlara eşitsiz muamele temeline dayanan şekli eşitlik anlayışında dağıtılan şeyin herkese eşit muamele ile dağıtılması, eşitliğin sağlanacağı anlamına gelmektedir. Oysa dağıtım meselesinin eşitliği sağlamada yeterli olmadığı, bunun yalnızca yasal düzlemde bir eşit muamele anlayışı olarak kaldığını söylemek mümkündür. Bu ise, kişilerin taleplerinden bağımsız, kişilerin kimlik ve değerlerinden ari, yasa koyucular tarafından uygun görülen eşit muamelenin bir ifadesidir.

Bu açıdan bakıldığında şekli eşitlik ilkesinin AB ayrımcılık yasağı hukukundaki hâkim yaklaşım olması kapsam kısıtlamalarını da beraberinde getirmektedir. Bu çerçevede özellikle AB ayrımcılık yasağı ve eşitlik direktiflerinde doğrudan ve dolaylı ayrımcılık konusunda “karşılaştırılabilirlik” kriterinin aranması, ayrımcılıkla karşı karşıya kaldığını iddia eden kişinin ayrımcılığa uğradığını ileri sürebilmesi önünde engel teşkil etmektedir. Nitekim direktiflerin birçoğunda ayrımcılığın tespiti konusunda bir “kimsenin karşılaştırılabilir durumda olduğu diğer bir kişiye kıyasla” daha dezavantajlı muamele görmesine yönelik bir anlayışın yer aldığını söylemek mümkündür.

Suzanne Goldberg’a göre, ayrımcılığa maruz kaldığını iddia eden kişi ile karşılaştırılacak kişinin korunan ayrımcılık temeli haricinde tüm bakımlardan benzer olması gerekmektedir ki bu yaklaşım ayrımcılık yasağı hukukunun gereklerini karşılamaktan uzaktır.³⁵ Goldberg, özellikle istihdam alanında geçmişte olduğu gibi çalışanların yaptığı işin aynı olduğu ve çalışanların standardizasyonunu gösteren Taylorcu bir iş tipi yerine, günümüzde çalışanların yeteneklerinin ve kapasitelerinin önemsendiği bilgi temelli bir iş tipinin mevcut olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla Goldberg, değişen çalışma koşulları çerçevesinde karşılaştırılabilir birini bularak ayrımcılığı ortaya koyma yaklaşımının yetersiz kaldığını savunmaktadır. Goldberg, karşılaştırılabilirlikteki esas meselenin korunan temel ve muamele arasındaki ilişkiyi kurmakta yattığını savunmaktadır. Bunun ise karşılaştırılabilir biri olmadığında ayrımcılığın ispatı konusunu açıkta bıraktığını ifade etmektedir. Nitekim neredeyse tamamen benzer ya da kısmen benzer durumda birini bulmak her zaman mümkün olmamaktadır. Çoklu ayrımcılık durumlarında

³⁵ Suzanne B. Goldberg, “Discrimination By Comparison,” *120 Yale L.J.* 728 (2011): 731.

ise, benzer özellikleri sebebiyle, benzer işi yaptığı kişiye kıyasla aynı kişi ya da kurum tarafından ayrımcılığa maruz kaldığını iddia etmek neredeyse imkansız durumdadır.

Holzleithner ise ayrımcılığın, malların dağıtımıyla ilgili bir şey olduğunu vurgulayarak karşılaştırma ölçütünü eleştirmektedir. Holzleithner'a göre, AB ayrımcılık yasağı hukukunda olduğu gibi birine, karşılaştırılabilir durumdaki diğer birine kıyasla cinsiyeti, ırkı, yaşı, engelliliği nedeniyle daha az avantajlı muamele yapmak, malların dağıtımında eşit pay alması önünde engel teşkil etmektedir.³⁶ Schiek ve Mulder'a göre de karşılaştırılabilir kişi bulma konusu sorunludur ve bu kriter kaldırılabilir ya da esnetilebilir.³⁷ Örneğin hamile bir kadın için karşılaştırma kriterinin aranmaması gibi, sadece belirli kişilere yönelik olan kalıpyargılar için de bu kriter kullanılmayabilecektir. Morris de karşılaştırılabilir biri bulma kriterini eleştirmektedir. Buna göre örneğin, kadın işçi karşılaştırma yapabilmek için erkek işçi bulmak durumundaysa, bu erkek işçinin norm olarak kabul edildiğinin göstergesidir.³⁸

AB ayrımcılık yasağı direktiflerinde yer alan "karşılaştırılabilirlik" kriterinin, ABAD tarafından da referans alındığı görülmektedir. Nitekim ABAD'ın kimi davalarda karşılaştırılabilir bir örnek olmaması sebebiyle ayrımcılığın var olmadığı yönünde tespit yaptığını söylemek mümkündür (Ör: *A. Racke GmbH & Co. V Hauptzollamt Mainz, P v S and Cornwall County Council*).³⁹ Bununla birlikte 2023 yılında yayımlanan Ücret Şeffaflığı

³⁶ Elisabeth Holzleithner, "Mainstreaming Equality: Dis/Entangling Grounds of Discrimination, in: *Transnational Law and Contemporary Problems*," *Transnational Law & Contemporary Problems* 14 (2005).

³⁷ Dagmar Schiek ve Jule Mulder, "Intersectionality in EU Law: A Critical Re-appraisal," içinde *European Union Non-Discrimination Law and Intersectionality*, ed. Dagmar Schiek et al. (New York: Routledge, 2011), 14.

³⁸ Anne Morris, "Constitutionalising Equality in the European Union: Tolerance and Hierarchies," *International Journal of Discrimination and the Law* 8 (2005): 34.

³⁹ "Case C-162/96 (Court of Justice) *A. Racke GmbH & Co. V Hauptzollamt Mainz* [1998] ECR I-03655," Erişim Tarihi: Nisan 13, 2023, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61996CJ0162>.

Racke şirketinin ithal ettiği şarapların gümrük tarifesinde para dönüşümüyle ilgili gündeme gelen bir anlaşmazlıkta, Racke aynı durumdaki şarap ithalatçılarına farklı muamele yapıldığı gerekçesiyle AET Antlaşması'nın 40. maddesinin 3. fıkrasında yer alan üreticiler ve tüketiciler arasında ayırım yapılmaması hükmüne aykırılık iddiasında bulunmuştur. ABAD bu davada bir ayrımcılık olmadığını hükme bağlamış ve ayrımcılığın yalnızca karşılaştırılabilir durumlara farklı kuralların uygulanması ya da farklı durumlara aynı kuralların uygulanması olduğunu belirtmiştir

Direktifi'nde, karşılaştırılabilecek varsayımsal birinin de olabileceği ifade edilmiştir.⁴⁰ Bu husus literatürdeki tartışmaların AB hukukuna yansdığıının göstergesidir ve halen istihdam alanıyla sınırlı kalsa da varsayımsal bir karşılaştırma ile kişinin ele alınabileceği vurgusu, ayrımcılık yasağının kapsamının genişletilmesi açısından önemli bir adım olabilecektir.

Kapsam kısıtlamasının AB ayrımcılık yasağı ve eşitlik düzenlemelerindeki bir diğer yansıması ayrımcılık yasağı kapsamına giren alanların sınırlılığıdır. Bunun anlamı, AB'nin yasak getirdiği ayrımcılık temellerinin her alanı kapsamaması ve her alanı kapsayan bir ayrımcılık yasağının da olmamasıdır. Genel olarak bakıldığında AB'nin istihdam, istihdama erişim, mesleki eğitim, çalışma koşulları, sosyal güvenlik, sosyal koruma, mal ve hizmetlere erişim ve eğitim alanlarında ayrımcılığı yasaklayan düzenlemeler getirdiği görülmektedir. Bununla birlikte örneğin, Irk Eşitliği Direktifi'nden anlaşılacağı üzere, ırk ve etnik kökene dayalı ayrımcılık yasağı mal ve hizmetlere erişimi kapsamamaktadır. Ayrıca, İstihdam Eşitliği Direktifi'ne bakıldığında yaşa, engelliliğe, dine ve cinsel yönelime dayalı ayrımcılık yasağının sosyal koruma ve sosyal güvenlik alanı için geçerli olmadığı görülmektedir. Bu durumda da örneğin, engelli bir bireyin sağlık alanında uğrayabileceği bir ayrımcılığın ikincil düzenlemeler kapsamında olmadığını söylemek mümkündür.

Söz konusu kapsam kısıdını aşmaya yönelik olarak 2008 yılında Avrupa Komisyonu "Eşit Muamele İlkesinin Din veya İnanç, Engellilik, Yaş veya Cinsel Yönelim Fark Etmeksizin Kişiler Arasında Uygulanmasına İlişkin Konsey Direktifi" önerisi hazırlamıştır. Taslak direktif temel olarak İstihdam Eşitliği Direktifi'nin kapsamındaki kısıtlılığı aşmayı hedeflemektedir.⁴¹ Nitekim taslak direktif, Irk Eşitliği Direktifi'nde sayılan ancak İstihdam Eşitliği Direktifi'nin kapsamına alınmayan alanları kapsamaktadır. Bunlar, sosyal güvenlik ve sağlık da dahil olmak üzere sosyal koruma, sosyal avantajlar, eğitim, ve barınma da dahil olmak üzere mal ve hizmetlere erişimdir. Bununla birlikte taslak direktif, AB'nin yetkisi, ulusal hassasiyetler

⁴⁰ Ücret Şeffaflığı ve Yürütme Mekanizmaları aracılığıyla Erkek ve Kadın Arasındaki Eşit İşe veya Eşit Değerdeki İşe Eşit Ücret İlkesinin Uygulanmasının Güçlendirilmesine ilişkin 2023/970 sayılı ve 10 Mayıs 2023 tarihli Parlamento ve Konsey Direktifi, Eur-Lex, Erişim Tarihi: Aralık 5, 2023, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32023L0970>.

⁴¹ "Eşit Muamele İlkesinin Din veya İnanç, Engellilik, Yaş veya Cinsel Yönelim Fark Etmeksizin Kişiler Arasında Uygulanmasına İlişkin Konsey Direktifi Taslağı Açıklayıcı Memorandum", Eur-Lex, Erişim Tarihi: Temmuz 14, 2023, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0426:FIN:EN:PDF>.

ve direktifin üye devletler üzerinde yol açacağı mali yük gibi konular nedeniyle halen kabul edilebilmiş değildir.

C. Çoklu Ayrımcılık Meselesi

Çoklu ayrımcılık düzenlemelerinin AB hukukunda yer almamasının nedeni ayrımcılık temellerinin tek eksenli bir anlayışla ele alınmasında yatmaktadır. Bunun sebebi ise, biçimsel ve soyut bir çerçeve olarak eşitlik anlayışından ayrımcılığın yasaklanmasıyla eşitliğin sağlanabilmesi esasen ayrımcılığa maruz kalan grupları tek tek ve homojen olarak ele almayı da beraberinde getirmesidir. Örneğin ırka dayalı ayrımcılıkla karşı karşıya kalan bir kadının, ırkı sebebiyle karşılaştığı daha az avantajlı muamelenin ortadan kaldırılması için yapılacak bir düzenleme yeterli görülmektedir. Oysaki ayrımcılığa maruz kalan kişilerin birden fazla özelliği buna sebep olabileceksen, ayrımcılıkla karşı karşıya kalan grupların monolitik değerlendirilmesi de bireysel farklılıkların ihmal edilmesine yol açmaktadır.

Çoklu ayrımcılık kavramı, 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında kesişimsellik kavramıyla birlikte ve ağırlıklı olarak Afro-Amerikan feminist akademisyenler tarafından ele alınmıştır. Özellikle 1960 ve 1970'lerde ABD'de siyahi kadınların maruz kaldığı eşitsizliklere pek çok toplumsal faktörün aynı anda etkili olduğuna yönelik feminist savlar,⁴² 1980'lerde literatüre kesişimsellik kavramının dahlini getirmiştir. Bununla birlikte Makkonen'in de haklı tespitiyle, çoklu ayrımcılık kavramının anlamı ve uygulanabilirliğinin belirsiz kalması ve genel olarak akademik düzeydeki tartışmalarla sınırlı olması,⁴³ çoklu ayrımcılık kavramının hukuki düzenlemelere taşınmasını geciktirmiştir.

Çoklu ayrımcılık kavramının çıkışının kesişimsellik kavramıyla birlikte olması kavramın içlemine de etkilemiştir. Kesişimsellik daha tarihsel ve toplumsal bir kavrama işaret etmektedir. Özellikle siyahi kadınları merkeze alarak cinsiyet ve ırkın kadınlara yönelik yarattığı baskıyı merkeze oturtmaktadır. Crenshaw 1989 yılında yayımladığı makalesinde, "siyahi kadın"ı merkeze alarak kesişimselliğin önemini ortaya koymaya çalışmıştır. Crenshaw, ayrımcılık çalışmalarındaki baskın yaklaşımın tek eksenli düşünmeye sevk ettiğini vurgulamaktadır. Crenshaw'a göre, ayrımcılık yasağı

⁴² Anna Carastathis, "The Concept of Intersectionality in Feminist Theory," *Philosophy Compass* 9, no 5(2014).

⁴³ Timo Makkonen, "Multiple, Compound And Intersectional Discrimination: Bringing The Experiences Of The Most Marginalized To The Fore," *Institute For Human Rights Åbo Akademi University* (2002): 1.

literatüründe cinsiyet ve ırk birbirinden ayrı kavramlar olarak ele alınmakta ve bu da ayrımcılık literatürünün tek eksenliliğine katkı yapmaktadır. Kesişimsellik ise, ırk ve cinsiyetin toplamından daha fazlasına işaret etmektedir. Bunun anlamı, siyahi kadınların, beyaz kadınlar ve siyahi erkeklere göre farklı ayrımcılık biçimlerini deneyimleme ihtimalinden kaynaklanmaktadır.⁴⁴

Goldberg ise, kesişimsellik teorisinin, ayrımcılığın tek bir kategori altında korunması yerine birçok kimlik ekseninin birleşimine dayanması gerektiğini savunduğuna vurgu yapmaktadır.⁴⁵ Bunun altında yatan temel neden, kesişimselliğe göre bireyin deneyimlediği ayrımcılığın farklılaşmasıdır. Bu yüzden de kişinin, ayrımcılığın önlenmesi kapsamında korunan alanlardan biriyle ilgili olarak mı ayrımcılığa maruz kaldığı, ayrımcı olduğu iddia edilen eylemin korunan ayrımcılık temeli ile mi ilgili olduğunun tespit edilmesi önem taşımaktadır.

Hutchinson'a göre de tek eksenli ayrımcılık yasağı, ayrımcılığın önlenmesine yeterli cevabı verememektedir. Hutchinson, ayrımcılık konusuna literatürde iki tip yaklaşım olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁶ Bunlardan biri özcü, diğeri ise kesişimsel yaklaşımlardır. Özcü yaklaşımların bakış açısından ayrımcılıkla ilgili düzenlemeler tek eksenli olarak ele alınmaktadır. Örneğin, gey ve lezbiyen politikaları, beyaz, üst sınıf ve erkek egemen bir bakış açısıyla ele alınmaya yatkındır. Burada gey ve lezbiyenlerin ırkı ve ait olduğu sınıfsal konum göz ardı edilir. Bu ise Hutchinson'a göre, ayrımcılık yasağına siyaseten birilerinin ayrıcalıklarına hizmet eden dışlayıcı bir yön kazandırmaktadır. Bununla birlikte kesişimsel yaklaşımlar, kimliklerin monolitik kategoriler olarak ele alınmasını baskı aracı olarak görmekte ve bu sayede ayrıcalıklı gruplara hizmet edildiği gerçeğini açığa çıkarmaktadır.⁴⁷

Iris Marion Young'un farklılık politikasına ilişkin görüşleri de çoklu ayrımcılık tartışmaları açısından önemlidir. Young, pozisyonel farklılık ve

⁴⁴ Kimberle Crenshaw, "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics," *University of Chicago Legal Forum*, no 1 (1989): 139-150.

⁴⁵ Suzanne B. Goldberg, "Identity-based Discrimination and the Barriers to Complexity," içinde içinde *European Union Non-Discrimination Law and Intersectionality*, ed. Dagmar Schiek et al. (New York: Routledge, 2011), 177.

⁴⁶ Darren Lenard Hutchinson, "Identity Crisis: Intersectionality, Multidimensionality, and the Development of an Adequate Theory of Subordination," *MICH. J. RACE & L.*, 6 (2001): 308.

⁴⁷ Hutchinson, "Identity Crisis," 308.

kültürel farklılık arasında bir ayrıma giderek eşitlik ve adalet tartışmalarında liberal görüşün sınırlarını sorgulamaktadır.⁴⁸ Nitekim Young, adalet ve eşitlik için ayrımcılık yasağı gerektiğine yönelik 1980'lerdeki baskın görüşü sorunsallaştırmaktadır. Ona göre bu yaklaşım, bireylerin toplumsal konumlarını dikkate almadan herkese aynı ilkeler üzerinden dağıtım yapma amacı taşımaktadır. Bu durum da bireyler arasındaki farklılıkları görmezden gelmektedir. Bir başka ifadeyle Young'a göre, herkese eşit muamele yapma yaklaşımı toplumsal konumların getirdiği maddi farklılıklar, iş bölümü, dezavantajlı grupların yaşam biçimleri ve normleştirilmiş standartları hesaba katmamaktadır. Young'a göre bu durum cinsiyet, ırk, ve sınıf eşitsizliklerinin yeniden üretilmesi sonucunu doğurmaktadır.⁴⁹ Aynı grubun parçası olan kimlikler, aynı şekilde ele alınmakta, kimlikler arası farklılıklar görmezden gelinmektedir.

Sarah Hannett, ayrımcılık yasağı düzenlemelerinde yer alan karşılaştırılabilirlik ölçütü üzerinden çoklu ayrımcılık kavramının ayrımcılık yasağı hukukundaki eksikliğine işaret etmektedir. Hannett, ayrımcılık temellerinin dezavantajlı muameleyle karşı karşıya kalan iddia sahibinin deneyimine gerçekten karşılık gelip gelmediğine bakılmaksızın ayrımcılık mağdurlarını bütüncül olarak korumaya yönelik olduğunu ifade etmektedir,⁵⁰ ki bu durum bireysel farklılıkları dışarda bırakmaktadır. Hannett ayrıca, çoklu ayrımcılık durumlarında karşılaştırılabilir birini bulma ölçütünün işleri daha da karmaşık hale getirdiğini savunmaktadır. Oysa Hannett'ye göre, karşılaştırılabilir olma ölçütü, ayrımcılık iddiasında bulunan kişinin kendisine yönelik orantısız muameleyi tek bir eksen üzerinden tanımlamaktadır.⁵¹ Çoklu ayrımcılık durumunda uygun bir karşılaştırılabilir kişi veya durum bulma ölçütü sorunlu hale gelmektedir. Gerçekten de doğrudan ya da dolaylı ayrımcılığa uğradığı iddiasında bulunan kişi, birden fazla ayrımcılık temeliyle, çoklu ayrımcılıkla karşı karşıya kalmış olsa dahi, biriyle ilgili şikayette bulunabilmektedir.

Benzer şekilde Makkonen, ayrımcılık çalışmalarındaki baskın yaklaşımın tek bir olaya odaklanarak ayrımcılığı ortaya koymaya çalışmak

⁴⁸ Iris Marion Young, *Justice and the Politics of Difference*, (New Jersey: Princeton University Press, 1990), 79-82.

⁴⁹ Young, *Justice and the Politics of Difference*, 79-82.

⁵⁰ Sarah Hannett, "Equality at the Intersections: The Legislative and Judicial Failure to Tackle Multiple Discrimination," *Oxford Journal of Legal Studies* 23, no 1 (2003): 67.

⁵¹ Hannett, "Equality at the Intersections," 70.

olduğunu vurgulamaktadır. Oysaki Makkonen'e göre, ayrımcılık var olduğu ortamdaki tarihsel ve toplumsal bağlamla değerlendirilmeli ve tarihsel ve toplumsal süreçte dışlanan dezavantajlı grupları hesaba katarak anlaşılmalıdır.⁵² Ancak bu şekilde kesişimsel bir yaklaşım da sağlanmış olacaktır. Verloo ise, çoklu ayrımcılığa yönelik "her soruna uyan tek çözüm" yaklaşımının tüm toplumsal kategorilerin eşitsizliklere aynı şekilde bağlandığı varsayımlarının doğru olmadığını ifade etmektedir.⁵³

AB açısından değerlendirildiğinde, bir kişinin birden fazla özelliği sebebiyle çoklu ayrımcılık iddiasında bulunması öncelikle mağdur olduğunu iddia eden kişinin karşılaştırılabilir bir kişi veya durum bulma ihtimali çok zor olduğundan mümkün olmamaktadır. AB kurucu ve tadil antlaşmalarında çoklu ayrımcılık kavramı hiç yer almamaktadır. 2000 yılı ve sonrasında çıkarılan ayrımcılık yasağı direktiflerinin ise dibace bölümlerinde çoklu ayrımcılığa atıf yapıldığı görülmektedir.

ABAD'ın da içtihadı incelendiğinde ise, çoklu ayrımcılık konusunda öncü bir rol oynama niyetinin olmadığını söylemek mümkündür. Nitekim birden fazla ayrımcılık temeliyle bağlantılı olan davalarda yalnızca bir ayrımcılık temeli üzerinden değerlendirme yapmaktadır. Örneğin, uyrukluğa dayalı ayrımcılığa ilişkin kararlarda uyrukluğa birlikte gelen cinsiyet ya da yaş gibi hususların ayrımcılık temeli olarak hesaba katılmaması dikkat çekmektedir (Ör: *Allue*⁵⁴, *Spotti*, *Schöning-Kougebetoulou* ve *Scholz*).

Bununla birlikte, AB'nin 2023 yılında yayımladığı Ücret Şeffaflığı Direktifi'nde çoklu ayrımcılık yerine ilk kez kesişimsel ayrımcılık kavramına yer vermesi önemlidir. Diğer direktiflerle kıyaslandığında AB'nin bu kez çoklu ayrımcılık yerine kesişimsellik kavramını tercih etmesi dikkat çekicidir.

⁵² Timo Makkonen, "Multiple, Compound And Intersectional Discrimination: Bringing The Experiences Of The Most Marginalized To The Fore," *Institute For Human Rights Åbo Akademi University*, (2002): 1.

⁵³ Mieke Verloo, "Multiple Inequalities, Intersectionality and the European Union," *European Journal of Women's Studies* 13, no 3 (2006): 222.

⁵⁴ "Joined cases C-259/91, C-331/91 and C-332/91 (Court of Justice) Pilar Allué and Carmel Mary Coonan and others v Università degli studi di Venezia and Università degli studi di Parma [1993] ECR 333," Erişim Tarihi: Haziran 6, 2024, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61996CJ0162>.

Davada, İtalya'da yabancı uyruklu olarak çalışan öğretmenlerin İtalyan üniversitesi tarafından görev sürelerinin uzatılmaması uyrukluğa dayalı ayrımcılık yasağının ihlali olarak görülmüştür. Bununla birlikte ABAD, öğretmenlerin cinsiyetine yönelik bir değerlendirme yapmamış, tek bir temel üzerinden ayrımcılığı yorumlamıştır.

Direktifin kavramların tanımını yaptığı 3. maddesinde kesişimsel ayrımcılık kavramının tanımına da yer verilmiştir. Buna göre kesişimsel ayrımcılık, cinsiyet ile Irk ile İstihdam Eşitliği Direktiflerinde korunan alanların birleşimiyle ortaya çıkan ayrımcılıktır. AB'nin bu tutumuna ilişkin, özellikle Kovid-19 salgını sonrası istihdamda kadın çalışanların ve kadın olup başka bir özelliği sebebiyle de ayrımcılığa uğrayan kişilerin mağduriyetini dikkate aldığı yorumunu yapmak mümkündür.

Sonuç

Makalenin temel iddiası, AB'nin ayrımcılık yasağı ve eşitlik düzenlemelerine yönelik eksiklik ve sorunların nedeninin AB'nin ayrımcılık ve eşitlik kavramlarına yüklediği anlam olduğudur. AB, eşitlik ve ayrımcılık yasağı kavramlarını aynı anlama sahip kavramlar olarak kabul etmektedir. Bu kabulün sonucunda AB, düzenlemelerini ayrımcılığın olmamasının eşitliğin olması anlamına geldiği yaklaşımıyla yapmaktadır. Ayrıca eşitliği ayrımcılığın yasaklanmasıyla ulaşılabilen bir ilke olarak görmektedir.

Eşitlik kavramı açısından değerlendirildiğinde, AB hukuku düzenlemelerinde biçimsel ve soyut bir çerçeve olarak eşitlik anlayışının hakim olduğu görülmektedir. AB, eşitliği evrensel bir ilke olarak kabul etmekte, eşitliği bir dağıtım meselesi olarak ele almakta ve eşitlik ve özgürlük arasındaki ilişkiyi doğru orantılı olarak yorumlamaktadır. Nitekim ABA'nın 21. maddesinde insan hakları ve temel özgürlüklerin evrenselliği kabul edilmiştir. Bunların yanı sıra, biçimsel ve soyut bir çerçeveden eşitliğin bir dağıtım meselesi olmasına ilişkin varsayımın AB hukuku eşitlik ve ayrımcılık yasağı düzenlemelerinde de kendine yer bulduğunu söylemek mümkündür. AB, kuruluşu itibarıyla ekonomik temelli bir aktör ve tek pazarı tesis etme amacı içerisinde bir aktör olarak, bu tek pazar içinde neyi kime nasıl dağıtacağı sorusuyla karşı karşıyadır. Bu doğrultuda ilk olarak Roma Antlaşması'nda gördüğümüz eşit işe eşit ücret ilkesi tek pazarın selameti açısından istihdam alanında kadın ve erkek arasındaki eşit muameleyi garanti altına almayı hedeflemiştir. Roma Antlaşması'nın ardından ise AB'nin farklı toplumsal gruplar arasında eşit dağıtım yapma kaygısının hukuksal düzleme yansımaları görülmektedir. Nitekim burada da istihdam, mal ve hizmetler gibi ayrımcılık yasağı düzenlemelerinin kapsadığı alanlarda, bu alanlara katkı sağlayanların payını koruma bir mesele haline gelmektedir. Son olarak, biçimsel ve soyut bir kavram olarak eşitliğin temel özelliklerinden biri diğeri eşitlik ve özgürlüğü birbirine zıt iki kavram olarak görmesidir. Bir başka

ifadeyle, özgürlüklerin arttığı noktada eşitsizliklerin artacağı, eşitliğin güçlendiği noktada ise özgürlüklerin kısıtlanmaya mahkûm olduğu iddiasıdır.

AB hukukunda ayrımcılık ise eşitlik-özgürlük temelli ele alınmaktadır. Bir başka ifadeyle, ayrımcılık bir hak eksikliğinin sonucu olarak görülmekte, ayrımcılığın engellenmesi ise bu hak eksikliğinin telafisine odaklanmaktadır. Bu ise, hukuksal düzlemde getirilen ayrımcılık yasağının toplumsal gerçeklikten kopuk seyretmesine yol açmaktadır. Nitekim ayrımcılığın değer temelli boyutu ihmal edilmekte, ayrımcılığın kimlik ve tanınmayla ilişkisi ele alınmamaktadır.

AB'nin eşitlik ve ayrımcılık kavramından bu anladıkları eşitliği, ayrımcılığın yasaklanmasıyla ulaşılabilen bir ilke haline getirmekte, dolayısıyla ayrımcılık yasağı ve eşitliği eş anlamlı iki kavram olarak konumlandırmaktadır. Bu durum ise, AB ayrımcılık yasağı ve eşitlik düzenlemelerinde hiyerarşik eşitlik, kapsam kısıtlamaları ve çoklu ayrımcılığa yönelik bir düzenlemenin olmaması sorunlarına yol açmaktadır. Farklı ayrımcılık temelleri, farklı şekilde düzenlenmekte ve koruma düzeyleri ile istisnaları farklılaşmaktadır. Bazı ayrımcılık temelleri daha fazla alanı kapsarken, bazılarının kapsamı daha sınırlı kalmaktadır. Ayrımcılığın tespiti için getirilen karşılaştırılabilirlik kriteri ise ayrımcılık yasağı düzenlemelerinin kapsamının sınırlılığına katkı yapmaktadır. Son olarak, ayrımcılık yasağı ve eşitlik düzenlemelerinde çoklu ayrımcılığa yer verilmemesi, birden fazla ayrımcılık temeli nedeniyle ayrımcılığa uğrayan kişilerin ihtiyaçlarına cevap verememektedir.

Temel amacı eşit muameleye ulaşmak olan mevcut AB eşitlik ve ayrımcılık yasağı düzenlemelerinin ortaya çıkardığı eksiklik ve sorunları aşabilmek için ise amacın eşit muameleye değil, eşitliğe ulaşmak olması ve düzenlemelerin toplumsal boyutu gözeterek güçlendirilmesi önemlidir. Bir başka ifadeyle, biçimsel ve soyut bir çerçeve olarak eşitlik anlayışı eşit muameleyi amaç olarak görmektedir. Eşitlik-özgürlük temelli ayrımcılık ise, toplumsal boyutu göz ardı etmektedir. Kişilere eşit muamele ile kişilerin eşitler gibi davranması ve ayrımcılığın toplumsal kökeninin dikkate alınmaması, ayrımcılığı ortadan kaldırmamaya devam edecektir. AB, eşitliği amaç edindiğinde ve hukuki bağlayıcılığı bulunmayan düzenlemelerle desteklediği ayrımcılık yasağı ve eşitlik konusunun toplumsal karşılığını sorguladığında, Avrupa vatandaşlarının talepleriyle şekillenen ve uygulamada sonuç veren bir yasal düzleme oturabilecektir.

Kaynakça

- Anderson, Elizabeth S. "What is the Point of Equality?." *Ethics* 109, no 2 (1999): 287-337.
- Anna Carastathis, "The Concept of Intersectionality in Feminist Theory," *Philosophy Compass* 9, no 5 (2014): 304-314.
- Balibar, Étienne. "Ontological difference, anthropological difference, and equal liberty." *European Journal of Philosophy* 28, no 1 (2020): 3-14.
- Clifford, Jarlath. "Locating Equality: from Historical Philosophical Thought to Modern Legal Norms." *The Equal Rights Review* 1 (2008): 11-23.
- Cohen, Gerald Allan. "On the Currency of Egalitarian Justice." *Ethics*, 99, no 4 (1989): 906-944.
- Crenshaw, Kimberle. "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics." *University of Chicago Legal Forum*, no 1 (1989): 139-167.
- De Búrca G. "The Language of Rights and European Integration." İçinde *New Legal Dynamics of European Union*, editörler Gillian More ve Jo Shaw, 1-14. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Dworkin, Ronald. "What is equality? Part 1: Equality of Welfare." *Philosophy and Public Affairs* 10, no 3 (1981): 185-246.
- Geisen, Thomas. "Kimlik ve Tanınma Söylemi: Ayrımcılık Söyleminde Yeni Terminolojiler." *Felsefelogos* 29, no 1 (2006): 39-53.
- Goldberg, Suzanne B. "Discrimination By Comparison." *120 Yale L.J.* 728 (2011): 731-812.
- Golberg, Suzanne B. "Identity-based Discrimination and the Barriers to Complexity." İçinde *European Union Non-Discrimination Law and Intersectionality*, editörler Dagmar Schiek, Anna Lawson, 175-189. New York: Routledge, 2011.
- Gosepath, Stefan. "The Place of Equality in Habermas' and Dworkin's Theories of Justice." *European Journal of Philosophy* 3, no 1 (2008): 21-35.
- Hannett, Sarah. "Equality at the Intersections: The Legislative and Judicial Failure to Tackle Multiple Discrimination." *Oxford Journal of Legal Studies* 23, no 1 (2003): 65-86.
- Heide, Ingeborg. "Supranational action against sex discrimination: Equal pay and equal treatment in the European Union." *International Labour Review* 138, no 4 (1999): 381-410.
- Holzleithner, Elisabeth. "Mainstreaming Equality: Dis/Entangling Grounds of Discrimination, in: Transnational Law and Contemporary Problems." *Transnational Law & Contemporary Problems* 14 (2005): 927-957.

- Hutchinson, Darren Lenard. "Identity Crisis: Intersectionality, Multidimensionality, and the Development of an Adequate Theory of Subordination." *MICH. J. RACE & L.*, 6 (2001): 285-317.
- Kardeş, Murat Ertan. "*Carl Schmitt'in Politik Felsefesi Üzerine Bir İnceleme.*" Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.
- Makkonen, Timo. "Multiple, Compound And Intersectional Discrimination: Bringing The Experiences Of The Most Marginalized To The Fore." *Institute For Human Rights Åbo Akademi University* (2002): 1-67.
- Morris, Anne. "Constitutionalising Equality in the European Union: Tolerance and Hierarchies." *International Journal of Discrimination and the Law* 8 (2005): 33-52.
- Pojman, Louis. "Theories of Equality: A Critical Analysis." *Behavior and Philosophy* 23, no 2 (1995): 1-27.
- Rawls, John. *Bir Adalet Teorisi*. Ankara: Phoenix, 2018.
- Rousseau, Jean-Jacques. *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*. İstanbul: Say Dağıtım, 1990.
- Schiek, Dagmar ve Mulder, Jule. "Intersectionality in EU Law: A Critical Re-appraisal." İçinde *European Union Non-Discrimination Law and Intersectionality*, editörler Dagmar Schiek, Anna Lawson , 259-263. New York: Routledge, 2011.
- Sen, Amartya. "Equality of What?." İçinde *McMurrin S Tanner Lectures on Human Values*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Tajfel, Henri ve Turner, John. "The social identity theory of intergroup behavior." İçinde *Psychology of Intergroup Relations*, editörler William G. Austin ve Stephen Worchel, 7-24. Chicago: Nelson-Hall, 1986.
- Van Leeuwen, Bart. "A Formal Recognition of Social Attachments: Expanding Axel Honneth's Theory of Recognition." *Inquiry* 50, no. 2 (2007): 180-205.
- Verloo, Mieke. "Multiple Inequalities, Intersectionality and the European Union." *European Journal of Women's Studies* 13, no 3 (2006): 211-228.
- Young, Iris Marion. *Justice and the Politics of Difference*. New Jersey: Princeton University Press, 1990.

Hukuksal Metinler

- Avrupa Birliği Başkanlığı. "Roma Antlaşması." Erişim Tarihi: Haziran 4, 2023. https://ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_3_antlasmalar/1_3_1_kurucu_antlasmalar/1957_treaty_establishing_eec.pdf.

Eur-Lex. “Amsterdam Antlaşması.” Erişim Tarihi: Aralık 12, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11997E/TXT&from=EN>.

Eur-Lex. “Avrupa Birliği Antlaşması.” Erişim Tarihi: Haziran 4, 2023. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF.

Eur-Lex. “Avrupa Birliği’nin İşleyişi Hakkında Antlaşma.” Erişim Tarihi: Haziran 4, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016A/TXT&from=EN>.

Eur-Lex. “Maastricht Antlaşması.” Erişim Tarihi: Haziran 4, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11992M/TXT&from=EN>.

Eur-Lex. “Nice Antlaşması.” Erişim Tarihi: Haziran 4, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12001C>.

Eur-Lex. “Eşit Muamele İlkesinin Din veya İnanç, Engellilik, Yaş veya Cinsel Yönelim Fark Etmeksizin Kişiler Arasında Uygulanmasına İlişkin Konsey Direktifi Taslağı Açıklayıcı Memorandum.” Erişim Tarihi: Temmuz 14, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0426:FIN:EN:PDF>.

Eur-Lex. “İrk veya Etnik Kökenine Bakılmaksızın Kişilere Eşit Muamele Edilmesi İlkesinin Uygulanmasına Dair 29 Haziran 2000 Tarihli ve 2000/43/AT Sayılı Konsey Direktifi.” Erişim Tarihi: Şubat 7, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0043:en:HTML>.

Eur-Lex. “İstihdam ve Meslekte Eşit Muameleye Dair Genel Çerçeve Oluşturan 27 Kasım 2000 tarihli ve 2000/78/AT sayılı Konsey Direktifi.” Erişim Tarihi: Şubat 7, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0078:EN:HTML>.

Eur-Lex. “İstihdamda, Mesleki Eğitimde, Meslekte Yükselmeye ve Çalışma Koşullarında Kadın ve Erkeğe Eşit Muamele İlkesinin Uygulanmasına İlişkin 76/207/AET sayılı Konsey Direktifini Değiştiren 23 Eylül 2002 Tarih ve 2002/73/AET Sayılı Avrupa Parlamentosu ve Konsey Direktifi.” Erişim Tarihi: Şubat 7, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32002L0073&from=EN>.

Eur-Lex. “İstihdam ve Meslek Konularında Kadın ve Erkeğe Eşit Muamele İlkesine Dair 5 Temmuz 2006 tarihli ve 2006/54/AT sayılı Avrupa Parlamentosu ve

Konsey Direktifi.” Erişim Tarihi: Şubat 7, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006L0054&from=EN>

Eur-Lex. “Kadın ve Erkeklerle Eşit Muamele İlkesinin Kendi Hesabına Çalışan Kadın ve Erkekler Arasında Uygulanmasına ve 86/613/AET Konsey Direktifinin Yürürlükten Kaldırılmasına İlişkin 7 Temmuz 2010 Tarih ve 2010/41/EU Sayılı Avrupa Parlamentosu ve Konsey Direktifi.” Erişim Tarihi: Şubat 7, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32010L0041&from=GA>.

Eur-Lex. “Kadın ve Erkeğe Eşit Ücret İlkesinin Uygulanmasına İlişkin Üye Devletlerin Kanunların Uyumlaştırılmasına Dair 10 Şubat 1975 tarihli ve 75/117/AET sayılı Konsey Direktifi.” Erişim Tarihi: Şubat 7, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31975L0117&from=EN>.

Eur-Lex. “Mal ve Hizmetlere Erişim ve Mal ve Hizmet Tedariğinde Kadın ve Erkeğe Eşit Muamele İlkesinin Uygulanmasına İlişkin 13 Aralık 2004 Tarih ve 2004/113/AT Sayılı Konsey Direktifi.” Erişim Tarihi: Şubat 7, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32004L0113&from=EN>.

Eur-Lex. “Mesleki Sosyal Güvenlik Sistemlerinde Kadın ve Erkeğe Eşit Muamele İlkesinin Yürürlüğe Konulmasına Dair 86/378/AET sayılı Konsey Direktifi.” Erişim Tarihi: Şubat 7, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31986L0378&from=EN>

Eur-Lex. “Mesleki Sosyal Güvenlik Sistemlerinde Kadın ve Erkeğe Eşit Muamele İlkesinin Yürürlüğe Konulmasına Dair 86/378/AET sayılı Konsey Direktifini değiştiren 20 Aralık 1996 tarihli ve 96/97/AT sayılı Konsey Direktif.” Erişim Tarihi: Şubat 7, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31996L0097&from=EN>.

Eur-Lex. “Ücret Şeffaflığı ve Yürütme Mekanizmaları aracılığıyla Erkek ve Kadın Arasındaki Eşit İşe veya Eşit Değerdeki İşe Eşit Ücret İlkesinin Uygulanmasının Güçlendirilmesine ilişkin 2023/970 sayılı ve 10 Mayıs 2023 tarihli Parlamento ve Konsey Direktifi.” Erişim Tarihi: Aralık 5, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32023L0970>.

Eur-Lex. “Joined cases C-259/91, C-331/91 and C-332/91 (Court of Justice) Pilar Allué and Carmel Mary Coonan and others v Università degli studi di Venezia and Università degli studi di Parma [1993] ECR I-04309.” Erişim Tarihi: Nisan 13, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61991CJ0259>.

Eur-Lex. “Case C-13/94 (Court of Justice) P v S and Cornwall County Council [1996] ECR I-02143.” Erişim Tarihi: Nisan 13, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61994CJ0013>.

Eur-Lex. “Case C-162/96 (Court of Justice) A. Racke GmbH & Co. V Hauptzollamt Mainz [1998] ECR I-03655.” Erişim Tarihi: Nisan 13, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61996CJ0162>.

Eur-Lex. “Case 267/06 (Grand Chamber) Tadao Maruko v Versorgungsanstalt der deutschen Bühnen [2008] ECR I-01757.” Erişim Tarihi: Nisan 13, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62006CJ0267>.

